

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, зумовили появу та зростання такого феномена, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і відповідно часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той момент влади. Історія дає нам чимало прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі й десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак не мали власної політичної позиції і представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, дивізія, політичні сили, каральна експедиція, командування, партизани, повстанські частини, озброєння, начальник штабу, збройна боротьба, політпрацівники.

(Продовження)

Проблема подій навколо Києва наприкінці літа 1919 р. зі спробами політичних сил різного спрямування встановити контроль над ним уже довгий час викликає інтерес дослідників цього періоду та історії громадянської війни I чверті ХХ ст. З матеріалами можемо ознайомитися як у викладі безпосередніх учасників подій (С. Петлюри, А. Денікіна, А. Полупанова), так і дослідників пізнішого періоду (В. Акшинського, В. Волковинського та ін.) [5; 4; 6; 1; 2].

У цій розвідці ми спробували висвітлити події навколо намагань різних військово-політичних режимів установити контроль над столицею України в серпні 1919 р.

Лише в липні 1919 р., дещо стабілізувавши внутрішню ситуацію, радянський уряд України під проводом Х. Раковського звернув увагу на зовнішню небезпеку у вигляді Збройних сил Півдня Росії та їхнього збройного авангарду – Добровольчої армії. Але боротьба з А. Денікіним відбувалась у поєднанні з боротьбою на внутрішньому фронті, про це красномовно свідчать матеріали ЦДАВО України, після дослідження яких можемо дійти висновку, що і в червні, і в липні, і в серпні 1919 р. на засіданнях Раднаркому України постійно порушувалися питання й моніторилася ситуація, пов'язані з антиурядовими виступами [12].

Очільники українського радянського уряду та його силових структур іншого виходу із ситуації, окрім посилення репресій, навіть не розглядали. Зокрема, рекомендувалося зробити жорстокішим терор проти повсталих, активніше й менш вибірково застосовувати принцип кругової поруки, йти шляхом створення спеціальних мобільних загонів, посилити політику протиставлення куркульства всім прошаркам українського села. Міняти свою економічну та соціальну політику, яка й викликала збурення українських селян, уряд Х. Раковського не планував навіть у віддаленій перспективі.

Боротьба з білогвардійськими підрозділами також почалася не на користь збройних сил радянської України. У бойових частинах Червоної армії процвітало дезертирство. У ЦДАГО України можна ознайомитися з довідкою про кількість дезертирів, яких затримали і які з'явилися добровільно за період 2–9 серпня 1919 р. Серед цих цифр: у Київській губернії затримано 352 особи, добровільно з'явилась 1; у м. Київ затримано 979 осіб, добровільно не з'явилась жодна; у Чернігівській губернії затримано 4926 осіб, добровільно з'явилось 1153; у Полтавській губернії затримано 220 осіб, добровільно не з'явилась жодна; у Херсонській губернії затримано 193 особи, добровільно з'явилось 28 осіб; у м. Одеса затримано 203 особи, добровільно не з'явилась жодна [13].

Із методами боротьби проти цього небезпечного явища читачів знайомить протокол засідання Політбюро ЦК КПУ від 6 липня 1919 р., в матеріалах якого знаходимо рекомендацію створювати загороджувальні загани [9].

Того самого місяця була ухвалена й Постанова Ради оборони України «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів у селі» [10]. Згідно із цілою низкою ухвалених урядових документів губкоми оборони дістали право оголошувати певні місцевості на облоговому становищі, утворювати тимчасові військово-революційні трибунали, збільшувати кількість міліціонерів у повітах до 30 осіб, у кожній волості залучати до 15 % мобілізованих комуністів для роботи серед селян, оголошувати учасників антиурядових виступів поза законом, брати заручників, яких у разі невиконання розпоряджень місцевої влади розстрілювати, піддавати певні населені пункти блокаді, проводити виселення, накладати контрибуції тощо.

Ще 4 червня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони України ухвалила постанову про примусове вилучення в населення коней для поповнення кінного складу військових частин, які формувалися у спішному порядку. Обов'язок

стосовно виконання цього рішення покладался на волвиконкоми та повітвиконкоми, що мали забезпечити по 50 коней, відібраних у куркулів і взятих у власників, від кожної волості та по 15 пудів сіна на кожного коня. Встановлювалися й розцінки, за якими місцева влада мала компенсувати власникам реквізованих коней завдані збитки з максимальною сумою 5250 руб. Але з огляду на інфляцію та низьку купівельну спроможність радянського рубля в той період можемо стверджувати, що суми компенсації бачилися мізерними [11].

30 серпня 1919 р., не маючи сил для ведення боротьби на кілька фронтів: внутрішньому, проти військ С. Петлюри та військ генерала А. Денікіна, радянський уряд Х. Раковського без бою залишив столицю України – м. Київ. Вже 31 серпня 1919 р. до міста вступили українські полки Центральної Київської групи генерала А. Кравса (у більшості склад 3-го корпусу УГА). Командири Армії УНР почали готуватися до святкового параду, який планувалося провести 31 серпня 1919 р., залишивши поза увагою організацію охорони міста та стратегічних мостів через Дніпро.

Від цього моменту фактичний контроль над українською територією здійснювали представники трьох політичних сил: білогвардійські підрозділи, формування Армії УНР та повстанські формування.

Однак під тиском білогвардійських частин 7-ї піхотної дивізії генерала М. Бредова українські полки теж були змушені покинути Київ. Військові дістали наказ займати місто, але уникати перестрілок із білогвардійцями. Саме цей незрозумілий наказ спричинив залишення столиці українськими військами. Понад те, був затриманий виїзд до білогвардійців делегації УНР для перемовин щодо визначення демаркаційної лінії. Унаслідок таких дій із представниками ЗСПР не було підписано жодного документа, який пояснював би або визначав позиції сторін. Причиною таких дій була помилка штабу Армії УНР, де вважали, що денікінці можуть підійти до Києва не раніше 3 вересня 1919 р.

Дослідник В. Савченко вказує на те, що в цей період повстанська бригада із Правобережжя під командуванням В. Соколовського приєдналася до військ УНР, а сам отаман був прийнятий С. Петлюрою і визнав його владу. Але через тиждень В. Соколовського викрали агенти більшовиків і вивезли до м. Радомішль, де після тортур стратили [7].

Накази про перекриття мостів та зайняття Дарниці не були виконані 7-ю дивізією Осмолівського та 2-ю Коломийською бригадою, що мали ударом із півдня на північ вийти до мостів і встановити контроль над нею.

На 22:00 30 серпня 1919 р. весь Київ був зайнятий частинами УГА та Армії УНР, але о 3 год ночі 31 серпня зі сходу до столиці України несподівано прорвалися три кавалерійські полки угруповання генерала М. Бредова, що входило до 5-го кавалерійського корпусу білих. Також упритул до міста підійшли 1-ша піхотна бригада генерала М. Штакельберга та 2-й гвардійський полк 2-ї бригади полковника А. Стесселя. Далі В. Савченко змальовує ситуацію так:

«О 6-й ранку 31 серпня денікінці на човнах почали переправлятися через Дніпро. Об 11-й ранку в центральній частині міста з'явилися окремі білі роз'їзди» [7].

Натомість загін, визначений для виконання наказу Головного отамана С. Петлюри, вирушив для здійснення охорони мостів лише о 7 год ранку, коли підрозділи Добровольчої армії вже контролювали Цепний міст і ввійшли до Києва. Skorиставшись невизначеністю становища, білогвардійські підрозділи встигли роззброїти кілька загонів петлюрівської орієнтації і серед них – Коломийську бригаду УГА та до обіду встановили свій контроль над одним із центральних районів Києва – Печерськом. Водночас до штабу генерала А. Кравса прибув представник Добровольчої армії з повідомленням про вступ денікінських підрозділів до столиці України та про їхню повну лояльність і готовність до мирних переговорів. Утім, пізніше виявилось, що ці заяви були тільки способом відтягнути час [7].

Відтак дослідник знайомить нас із дальшим перебігом подій. С. Петлюра планував провести в Києві парад на Хрещатику та святковий молебень на Думській площі, який перенесли із 29 на 31 серпня 1919 р. Проте о 9 год ранку 31 серпня 1919 р. Головному отаманові надійшла телеграма з повідомленням про те, що білогвардійські підрозділи підходять до Дніпра й починають просуватися до Києва. Через годину С. Петлюра телеграфував командувачу 2-го корпусу УГА А. Вольфу й повідомляв про скасування свого приїзду до Києва та запланованого параду. Але українське військове командування в Києві вирішило провести «Свято визволення» на Хрещатику та Софійській площі.

Після обіду 31 серпня 1919 р. до приміщення Міської думи Києва, що перебувало під контролем підрозділів УГА, почали підходити члени управи, які пропонували військовим визначитися між собою, хто контролює Київ, або окреслити зони впливу між денікінцями та симпатиками С. Петлюри. Але через відсутність представників командування обох сторін вирішити питання негайно не вдалося. Командувач українського корпусу генерал О. Микитка відмовився прибути на Хрещатик, залишившись для з'ясування обставин у приміщенні Київського залізничного вокзалу. Сам командувач Київської групи Армії УНР генерал-лейтенант А. Кравс прибув до Києва лише о 15 год. Він вирішив під'їхати до приміщення Міської думи, щоб особисто розібратися в ситуації, яка склалася, й зустріти делегацію Добровольчої армії. Коли близько 16 год А. Кравс прибув до думи, поруч із нею вишикувалися бійці Галицьких корпусів для проведення параду на Хрещатику, але біля думи, під Купецьким садом, були вже вишикувані терські кавалеристи та полк під командуванням полковника А. Стесселя. Під час підготовки параду до думи під'їхав ескадрон білих козаків на чолі з генералом М. Штекельбергом, який тримав у руках російський прапор, у супроводі священників і віруючих із корогвами. М. Штекельберг запропонував генералові А. Кравсу участь у параді свого підрозділу. А. Кравс погодився, як і на те, щоб над Київською думою був піднятий не лише український, а й російський прапор. Після чого вирішив зустрітися з генералом М. Бредовим для усунення

суперечностей. Але, коли над думою з'явився і російський триколон, на Хрещатик виїхав генерал-хорунжий Армії УНР В. Сальський, якого А. Кравс призначив комендантом Києва, на чолі колони запорожців. Саме за наказом В. Сальського запорожці зірвали російський прапор і кинули його під ноги генеральського коня. Білогвардієць, який намагався зарубати В. Сальського, був убитий одним із запорожців. Із вікон навколишніх будинків відкрили вогонь члени офіцерських дружин, В. Сальський вивів свою частину в передмістя столиці.

Протягом наступної ночі війська УНР були витіснені із центральної частини Києва, а більш ніж 3 тис. солдатів та офіцерів і весь штаб 3-го Галицького корпусу опинились у полоні. Генерал А. Кравс, який намагався у штабі генерала М. Бредова заладнати конфлікт, несподівано легко погодився на його ультиматум і в ніч на 1 вересня 1919 р. підписав наказ про виведення українських військ із Києва на лінію Ігнатівка – Германівка, за 25 км на захід від столиці. Окрім того, А. Кравс погодився залишити добровольцям усі трофеї, захоплені в Армії УНР у Києві, натомість білогвардійці мали звільнити близько 500 полонених галичан. Отже, незважаючи на чисельну перевагу та підтримку повстанських отаманів Д. Зеленого, Ю. Мордалевича та інших навколо Києва, частини Армії УНР не змогли протистояти регулярним частинам Добровольчої армії та членам офіцерських дружин у самому місті й утратили столицю України [7].

11 вересня 1919 р. війська УНР оголосили війну ЗСПР і звернулися по допомогу до комуністів, у відповідь підрозділи генерала М. Бредова атакували українські війська й перейшли в наступ.

Отаман І. Струк, який довгий період контролював Чорнобильський повіт Київщини та брав активну участь у так званому Куренівському повстанні, вів свої загони на допомогу українській армії. Але внаслідок швидкої зміни обстановки його бійці виявилися оточені з одного боку червоними військами, які мали до нього занадто багато претензій, а з другого – денікінцями.

Дослідник І. Собченко змальовує далі події так: отаман І. Струк перейшов на службу до денікінців. Автор наводить спогади самого І. Струка, записані зі слів отамана М. Обідним: «Я вирішив помиритися з правою стороною – денікінцями, з якими вів перемовини вісім днів. Для переговорів приїжджали від Денікіна представники у містечко Димер два офіцери Генштабу – капітан Єпіфанцев і капітан Москвін. З нашої сторони у перемовинах брали участь я та начальник мого штабу полковник Клименко. Наскільки я пам'ятаю, умови були виставлені таким чином: 1) Армія отамана Струка називається “Перша повстанська армія України”. 2) Дається можливість отаману Струку перейти з армією за річку Ірпінь та відпочивати два тижні. 3) Командування армії Денікіна зобов'язується забезпечувати армію Струка зброєю та амуніцією скільки потрібно та видавати плату за минулий час і раніше у розмірі, встановленому для армії Денікіна. 4) Армія отамана Струка проводить перепис та весь документообіг як у себе, так і з центральними органами армії Денікіна українською мовою. 5) Як старшини, так і козаки армії отамана Струка зберігають свої українські відзнаки (на шапках

тризуб, у петлицях національна стрічка, а на комірі відзнаки, що були встановлені у регулярних частинах Армії УНР). Над штабом отамана Струка може встановлюватися український прапор. б) Оголошується амністія усім українцям, заарештованим денікінським командуванням.

Зі свого боку отаман Струк зобов'язується: 1) Тримати фронт від річки Десна до річки Дніпро, від річки Дніпро до річки Ірпінь, до Ковельської залізниці. 2) Посилати своїх представників на місця, де виникатимуть непорозуміння денікінського командування з місцевим населенням. 3) На випадок бойових операцій отаман Струк зі своєю армією виконує спільний план (із денікінським командуванням). 4) На місцевості, яка зайнята отаманом Струком, встановлюється українська влада в погодженні з денікінським командуванням. 5) Отаман Струк проводить розвідку за фронтом денікінської армії, яка стала заслоном Києва. 6) Як військова, так і цивільна влада денікінського командування зобов'язується не суперечити існуванню українських шкіл і театрів в усіх місцевостях України. Артистів, вчителів і учнів звільняють від мобілізації» [8, 18]. Ця угода була укладена та підписана обома сторонами 22 вересня 1919 р. в м. Димер на Київщині.

Після цього отаман І. Струк перейшов р. Ірпінь і зайняв визначену для нього ділянку. Чисельність армії, заявлена отаманом, становила 2500 осіб, уніфікованого озброєння не існувало, було 30 кулеметів і 6 гармат. Загалом армія була поділена на 5 полків: 1-й та 2-й піхотні, 3-й кінний, 4-й артилерійський та 5-й кулеметний.

1 жовтня 1919 р. більшовицькі війська ввірвалися до Києва, що змусило добровольчі підрозділи спішно частково відступити на Печерськ, а частково узагалі покинути межі міста, перейшовши на лівий берег Дніпра. Але вже через 2 дні становище добровольців покращилось, і більшовицькі війська почали відступати з міста. У цей час повстанці отамана І. Струка ввірвалися на Поділ та Куренівку, де зав'язали бої з підрозділами червоних.

За весь Київ бійці отамана вели бої протягом 4 днів, давши в такий спосіб змогу частинам Добровольчої армії здійснити перехід із Чернігівщини до Києва. За київські бої отаман І. Струк був нагороджений офіцерським Георгіївським хрестом II ст. й дістав звання отамана-полковника [8, 18].

Денікінське командування за такий героїзм отамана та його підлеглих, вочевидь, пробачило їм не лише колишні, а й майбутні погроми, а денікінська преса публікувала статті, де вихвалявся героїзм українських партизанів. Старшини та рядові козаки І. Струка отримали 75 Георгіївських хрестів, а сам він був призначений комендантом Подолу. Сучасники згадували, що штаб загонів І. Струка став в'язницею та місцем страти для десятків євреїв.

Причиною такого жорстокого ставлення до місцевого населення ми можемо вважати той факт, що під час відступу білих саме в цьому районі Києва у спину їм лунали постріли.

Газета «Вечірні вогні» у своїх номерах від 18–20 жовтня 1919 р. надрукувала список будинків, із яких євреї вели обстріли добровольців під час наступу

червоних на Київ. Ці газетні повідомлення стали своєрідним вказівником для погромників. У офіційній телеграмі денікінського відділу пропаганди від 21 жовтня 1919 р. було сказано: «Зайняття Богунським червоним полком частин Києва сприяло місцеве єврейське населення, яке розпочало стрілянину по добровольцях, що відходили. Особливо активну участь під час наступу більшовиків брали випущені останніми із в'язниці більш ніж 1 тис. комуністів, а також організації єврейських партій, які стріляли з кулеметів, гвинтівок і кидали ручні гранати, обливали добровольців окропом. 8 жовтня білі частини вибили останні розрізнені загони червоних. Завдяки масовій участі євреїв у наступі більшовиків, також діяльній підтримці червоних із боку частини єврейського населення, а також зареєстрованим обурливим випадкам стрілянини із засідок, різним видам шпигунства, серед християнського населення панує тяжко стримуване владою невдоволення» [8, 19].

Отже, можемо дійти висновку, що, незважаючи на підтримку проукраїнськи настроєних отаманів, чії формування контролювали територію навколо столиці України, військам УНР під проводом С. Петлюри, у серпні 1919 р. не вдалося встановити цілковитий контроль над Києвом.

Джерела та література:

1. Акишинський В.С. Климент Єфремович Ворошилов. Біографічний нарис / В.С. Акишинський. – К.: Політвидав України, 1981. – 272 с.
2. Волковинський В.М. Фрунзе на Україні / В.М. Волковинський. – К.: Політвидав України, 1985. – 189 с.
3. Гольденвейзер А. Архив Русской революции / А. Гольденвейзер. – Берлин (Германия), 1991. – Т. 6. – С. 161–303.
4. Деникин А.И. Кто спас Советскую власть от гибели / А.И. Деникин. – Москва: Студия ТРИТЭ; Российский архив, 1992. – 32 с.
5. Петлюра С.В. Вибрані твори та документи / С.В. Петлюра / Упор. Л.В. Голота. – К.: Фірма «Довіра», 1994. – 271 с.
6. Полупанов А.В. Свобода или смерть / А.В. Полупанов. – Донецк: Донбасс, 1966. – 306 с.
7. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с. // *Время и судьбы* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html. – Назва з екрана.
8. Собченко И.С. Чернобыльский атаман Илько Струк: исторический роман / И.С. Собченко. – Москва, 2019. – 34 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2019/05/29/1183>. – Назва з екрана.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 22.
10. Там само. – Спр. 45. – Арк. 73.
11. Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 126.
12. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 7, 82, 83.
13. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 305. – Арк. 51.

© *Андрей ЛЫСЕНКО*

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей в данный момент власти. История даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, оружие, фронты, вооружённая борьба.*

© *Andrei LYSENKO*

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances

when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*